Kung Erik av folket

K.Carlqvist

November 8 - 13, 2005

Journalisters försök att skriva historia tas inte nådigt upp av fackfolket, speciellt inte om resultaten röner stort gensvar hos den läsande allmänheten. Detta är knappast förvånande, varje skrå tenderar att sätta upp skrankor och bevaka sina territorier. Ett annat exempel är läkarkåren som strävar efter exklusivitet i sin utbildningsantagning samt sanktionerad legitimation för att frånskilja kvacksalvaren[1]. Är en historiskt skrivande journalist alltid en kvacksalvare? Herman Lindqvist är ett uppenbart exempel. Knut Carlqvist är mindre uppenbar. Hans bok är inte publikinfriande och han har faktiskt ett akademiskt fack-historiskt förflutet av vad jag kan döma, om än inte fullgånget och etablerat.

Carlqvist driver en tes. Tesen är att Erik XIV var en kung av folket och företrädde deras intressen gentemot en liten men ekonomiskt girig och makthungrig bördselit. Erik XIV historiska eftermäle är besudlat, och författaren ägnar en stor del av boken, i viss mening kanske den intressantaste, att även ge en historia över Erik XIV historia och hur den upplevts och framställts under århundrandena. Här följer en lång lista av aktörer som Celsius och Geijer, via Fryxell och Grimberg, framtill Ingvar Andersson (vars biografi över Erik XIV utgör något av ett centralt polemiseringsobject även om Carlqvist är ganska respektfull inför denne nestor inom den svenska historien) och den numera bortglömde Elander, vars bok - Sturemordens gåta (1928) av en tillfällighet upphittad i ett antikvariat sände författaren på spåret en gång i tiden (1978).

Vad är historia och framför allt historisk forskning? Något schematiskt kan man indela den i en empirisk del som försöker finna ut vad som egentligen hände (Rankes bekanta diktum) och dels en tolkande del som försöker finna mönster och bevekelsegrunder. Det är svårt att dra en klar gräns mellan dessa aspekter. Varje urkund innebär en tolkning, och varje tolkning av mänskliga motiv innebär en ofrånkomlig del av en händelse. Dock den något förenklade beskrivningen kan vara instruktiv, om än kanske något alltför förförande. Det ligger nära till hands att göra analogier med naturvetenskapen där ett stort antal empiriska fakta får sammanhang i övergripande teorier. En vetenskapsman som bara samlar fakta avfärdas som en frimärkssamlare, och en historiker som bara samlar urkunder betecknas en antikvarist. Övergripande historiska teorier finns det gott om i historien, speciellt under 1800-talet. Dessa har av förklarliga skäl kommit i vanrykte. Dock även historia utan svepande grandiösa ambitioner utgöres av tolkningar, ty, undrar författaren, kan något viktigt överhuvudtaget sägas om mänskliga förhållanden utan tolkningar. I det social samspelet så gör vi oupphörligen tolkningar, vi läser av våra medmänniskor, gör

[1] Inom matematiken råder inte samma änglsan för intrång. Var och en är välkommen att bjuda till. Kriterierna för vad som är god matematik och framför allt vad som är korrekt matematik är tillräckligt objektiva för att inte framtvinga konstruerade kriterier. Å andra sidan inbjuder inte matematiken till allmän aktivitet, matematikerna kan få vara ifred.

förmodanden och förutsägelser, som må eller inte må slå in. Social samvaro utan detta spel vore inte social. Detta leder historikern med ambitioner att vara en objektiv vetenskapsman in i ett dilemma. Om han avhänder sig alla ambitioner att uttrycka sig över det subjektiva så avbördar han samtidigt all sitt studium något mänskligt intresse. Historia är skriven av och för människor. Vad som fascinerar oss med historien är att den mänskliga naturen är (eller åtminstonde antas vara) konstant och det är fascinerande att se den agera i något annorlunda omständigheter. (Detta är detta som W.James menar med nyfikenhet. Att om och om igen återupptäcka det välbekanta!). Historikern av facket försöker urskilja sig och därmed förläna sig själv vetenskaplig auktoritet genom oklanderlig objektivitet. Men detta är omöjligt, varje beskrivning av ett historiskt skede innefattar tolkningar, och närhelst de inte är explicita, så är de förutfattade och implicita. Och varje tolkning är subjektiv, den objektiva tolkningen är per definition omöjlig. Detta betyder dock inte att alla tolkningar är lika sanna, vissa tolkningar är mer ändamålsenliga än andra, precis som vissa sociala tolkningar är mera framgångsrika än alternativa. Tokningar, liksom teorier kan testas, medan detta sättes i system inom naturvetenskapen så är det ovanligare att man inom historievetenskapen på samma systematiska objektiva sätt verifiera eller falsifierar tolkningar. Det låter sig helt enkelt inte göras på samma effektiva och entydiga sätt. Detta är ett faktum. Dock denna ängslan för att förhäva sig gör att mången historisk redogörelse skriven av fackmannen blir något torr. Den skicklige historikern, som en Ingvar Andersson, låter därmed det mesta vara osagt. Ett typiskt exempel på denna teknik är att Ingvar Andersson låter hertig Karl fatta misstankar om att Erik förgiftades. Vad vet han om detta? Indicierna pekar visserligen mycket starkt mot förgiftning och det är författaren själv som drar slutsatserna, men att explicit skriva detta vore självsvådligt. Däremot att låta den sedan länge avlidne hertigen (sedemera kungen) bli ens språkrör upplevs som ett värdeneutralt relaterande av ett historiskt faktum. Ett annat exempel. Varför hjälper Sten Leijonhufvud brodern Johan till makten? De flesta historiker pekar på att han var hans morbror. Detta är ett ovedersägligt faktum (modulo den alltid i dessa sammanhang överskuggande faderskapsfrågan) och den implicita slutsasten är att släktskapsband är förklaring nog. Med andra ord ett till ytan tolkningsfritt konstanterande som dock i den aningslöse läsaren leder till en allt annat än underbyggd tolkning av bevekelsegrund.

Carlqvist liknar historikerns uppgift med rättsdomstolens. Man skall finna ut vem som är skyldig. Men rättskänslan går djupare än det faktiska skeendet, man syftar även till att blottlägga bevekelsegrunder. Det överlagda mordet är en allvarligare sak än det impulsiva dråpet, även om rent objektivt ingen skillnad föreligger. Dock kravet på historikerns korrekthet är mindre än domstolens, inte bara för att hans situation är svårare eftersom inga vittnen kan korsförhöras, ty även i rättsliga sammanhang kan det råda en skriande brist på bevis; utan därför att hans slutsatser kan vara tillåtas vara provisoriska. Ingen levande person skall dömas i realtid och utsättas för mer eller mindre välförtjänt lidande. Historikerns sanningar är av nödvändighet just provisoriska, dess konsekvenser är intellektuella. Han kan och bör nöja sig med att presentera det mest sannolika. Revisioner kan alltid göras i efterhand. Den oskyldigt dömde och avrättade kan aldrig återupprättas i köttet, endast det skamfilade ryktet. Historiens figurer är i mångt och mycket fiktionens, det vill säga i den egenskapen att de inte är personligen närvarande och helt överlämnade åt andras godtycke och sympati. Denna deras totala impotens kompenseras av deras personliga osårbarhet. Det betyder dock inte att historia skall vara fiktion, om inte annat så är den sanna historien betydligt mera intressant (och konsistent) än den påhittade. Och detta faktum att historien är något verkligt och som har hänt betyder att den är mera än sina sporadiskt överlevda urkunder, den kan belysas och bekräftas oberoende. I detta sammanhang är undersökningen av Erik XIV kvarlevor 1958 så intressant. I motsats till antikens mytologiserade aktörer, kan vi stundom inom den nutida historien (de sista århundrandena) sammankoppla urkunden med det materiella och involvera forensiken, vilket ytterligare framhäver likeheten med den kriminella undersökningen. Ja ett mord har begåtts. Erik XIV kan med största sannolikhet beläggas ha arsenikförgiftats, något som historiker av facket har traditionellt avfärdat såsom folktro. Dock historiker som Rosén framhävdar att så inte är fallet, d.v.s. förgiftningen. Oförklarlig hallstarrighet anser Carlqvist.

Den svenska historien som jag upplevde den under min folkskoletid[2] var framför allt en framväxt och hävdande av den svenska nationen. Detta engagerade mig. Speciellt så upplevde jag den enväldige konungen som ett ideal, en motvikt mot den roffande adeln[3]. Kungen stod på bondens sida. En sådan historieskrivning kom under 70-talet i vanrykte, resultatet blev istället en skriande historielöshet. Visst var den patriotiska självhävdelsen, speciellt av Stormaktstiden, löjlig. Dock historiebeskrivningen var mera nyanserad än vad dess kritiker krediterade den för. Min gamle lärare betonade gång efter annan den svenska makten som en koloss på lerfötter, och framför allt hur ytterligt obetydlig en roll Sverige spelade, i historien med det korta undantaget av det 30-åriga kriget. Och framför allt den skapade en levande historia, tillräckligt levande för att jag mer än fyrtio år senare med förnyad nyfikenhet förledes att doppa mina fötter i dess å. Upplevelsen är uppenbarligen annorlunda, men dess repetition skulle inte vara möjlig utan dess första inkarnation.

Carlqvist sluter sig i det väsentliga till den historieuppfattning jag bibringades i skolan. Den nationella svenskheten är inte ett sentida påfund, som det är så politiskt korrekt att numera påpeka, utan den kan spåras till djup medeltid. Adeln hade dubbla lojaliteter, eller snarare bara lojalitet till sin egen vinning och sina privilegier. För aristokratin var Unionen närmast att föredra och de var inte helt främmande för att göra Sverige till ett polskt lydrike om så vore. Bönder var till för att utsugas, jo mindre statsmakt, ju mindre kontroll desto bättre. Vasaättens projekt blev då att för alltid särskilja den svenska egenarten och skapa en stark svensk stat och nationalitet. Ett projekt som initierades av anfadern Gustav, för att sedan fortsättas av de bägge sönerna Erik och Karl. (Johan var härvidlag ett avbrott som vi fick lära oss i skolan, med hans försök att återinföra katolicismen[4]) Att tala om en kung av Guds nåde är alltför magstarkt för vår tid. Carlqvist definerar då om Gud till folket, och vips blir Erik en kung av folket tillsatt, visserligen inte genom allmänna val, men inte destomindre med uppdraget att främja dess intressen. Avsaknaden av allmänna val sticker oss i ögonen. Men låt oss säga att det senmedeltida

[2] tidigt 60-tal, kompletterat med patriotiska berättelser från sekelskiftets läseböcker från folkskolan och Fältskärns berättelser

[3] Reduktionen under Karl XI och XII applåderade jag. Min pappa påpekade att Topelius tog adelns sida, något som jag min allmänna patriotiska läsning inte hade uppfattat

[4] När jag associerade till den röda boken på 70-talet, så var det Johan III's och inte Maos som kom i tankarna.

Sverige plötsligt kastades in i vår nutid som ett annat tredje världens rike. Allmänna val skulle av en bekymrad omvärld påtvingas, och vilka vore kandidaterna? Nog skulle Erik XIV stå sig ganska bra? Carlqvist refererar till almänna resningar under hans fängelsetid såsom intäkter på hans folkliga stöd. Tanken att regera av Guds nåde är faktiskt inte så godtyckligt och groteskt som det kan låta, förutsatt att regenten besitter en sund gudstro som låter honom (eller henne) stiga utöver den egna personliga intressesfären. Ett djupt rättvisepatos och stark pliktmedvetenhet är ypperliga egenskaper hos en regent, och, om vi så vill, inspirerade av en högre makt, och som sådana legitimitetsskapande om några. Detta att enbart se det allmänna valet som givandes legitimitet är något snävt. Val kan som bekant manipuleras och att tolka folkviljan är ett ytterst vanskligt företag. Skall man vara cynisk kan man se valdagen som ett slantsinglande[5]. Envälde är inte samma sak som tyranny. Och varje form av styrande innefattar något slags av överenskommelse mellan det styrande och de som låter sig styras. Detta gäller även diktaturer. Begreppet demokrati är inte så självklart som det kan låta. Dock så går inte Carlqvist så långt att han ifrågasätter det, utan snarare ser det som den enda lösningen på ett ofrånkomligt problem.

Den svenska adeln är huvudsakligen stigen ur den svenska myllan. Skillnaden mellan en storbonde och en adelsman varande ganska fin. Dock maktens dynamik medför att vissa personer tillskansar sig fördelar på andras bekostnad. Så framväxer en elit. En elit som gärna vill fortplanta sig per automatik, d.v.s. automatisera sina privilegier såväl i det egna livet som i avkommans för all evinnerlighet. Kungens situation är något prekär. Normalt framspringer han ur denna klass med vilken han är förenad med allehanda blodsband och lojaliteter. Som kung kan han välja att representera denna klass eller identifiera sig med staten (nationen). I vilket fall som helst är hans ställning osäker. Makt är en bristvara, som Carlqvist citerar Balzac, och många vill åt den.

Erik XIV framstår som mycket duglig, djupt bildad[6] och med en stark integritet. Att kungens tjänare är trogna sin herre, det förväntar vi oss; men att kungen är trogen sina tjänare, det är anmärkningsvärt påpekar författaren med hänvisning till det stöd Jöran Persson fick av sin kung. Erik XIV som den hänsynslöse renässansfursten i Machiavellis anda, kan något vara mera missvisande? Kärnan i Machiavellis predikan är slugheten, detta att kunna bryta löften och förråda sina närmaste. Detta var stackars Erik inte vuxen. Man kan se det som en social defekt, eller åtminstonde inkompetens. Troskyldighet och principfasthet. Den intellektuelles naivitet. Ja i själva verket den intellektuelle kan inte annat än identifiera sig med den olycklige kungen. Hade han eller hon varit regent vore det inte så hon hade handlat? Samtidigt kan den intellektuelle inte annat än att beundra den rena maktmänniskan. Man beundrar det man inte har. Därför bespottas samtidigt kungen. Ett slags självförakt. Detta gör bilden av honom så fascinerande. Ett ypperligt ämne för ett Shakespeare drama. Kungen pådyvlades ett tyranniskt eftermäle av sina

[5] Speciellt väl illustrerat av det jämna valet mellan Bush och Gore hösten 2000

[6] Kungens språkfärdighet betonas ofta, speciellt hans utmärkta latin, alltid korrekt även under sina umbäranden i fängelsetiden. Således ingen ytlig fernissa utan en del av hans personlighet. Vidare var han väl förslagen i astrologin, något som för den moderna människan pekar mot vansinne. En sådan bedömning är anakronistisk. Matematik och astrologi användes ofta som synonymer vid denna tid. Och man skall inte överbetona astrologins inflytande på att taga beslut, hävdar Carlqvist, utan den skall mera ses som bekräftelse på redan tagna. Moderna varianter av samma mentalitet kan lätt räknas upp.

fiender och belackare, dock hans öde är tillräckligt gripande för att förhindra att denna medvetna nedsvärtning skall bli permanent.

Den unge kungen presenteras med en svår situation. Fadern hade sannerligen inte efterlämnat ett dukat bord åt honom. De självständiga hertigdömen hans bröder förlänades med utgjorde ett mycket allvarligt hot mot hela rikets integritet. Varför gjorde kungen detta? Det är svårt att inte se det som ett utslag av sentimentalitet. Carlqvist gissar att Johan var älsklingssonen. Erik gör det enda rimliga och via ständerna i Arboga befäster arvriket och dess integritet. Johan har dock ambitioner (Magnus är för svagsint och Karl ännu för ung för att kunna spela någon aktiv roll) och i samband med utbrottet av det danska kriget så fängslas brodern. Han har spelat under täcket med Polen och försökt bedriva en självständig utrikespolitik. Måttet Erik tar är helt legitimt. Kriget mot Danmark böljar fram och tillbaka och bägge länderna blir så småningom utmattade. Glöm detta. Det är Sturemorden som utgör det centrala inslaget i Eriks regenttid. Var det ett mod utfört av en vaninnig tyrann? Detta är den gängse nidbilden. Men även Ingvar Andersson försöker mildra denna. Tekniskt sett kan det ses som en förtid avrättningav en dömande dom, om än ej formulerad. En riktigt hänsynslös furste skulle ha *taken it in stride* men inte Erik. Han kollapsar mentalt. En stor del av Carlqvists bok går åt för att utreda omständigheterna. Förelåg det en konspiration och i så fall vilka var inblandade. Carlqvist dom är att Nils Sture var en slyngel väl värd att dö.

Vad ville kungen? Att adeln skulle utföra sitt uppdrag rustningstjänsten. En adel som inte förmår att utföra sitt uppdrag skall degraderas, andra kan komma istället. En social rörlighet, och privilegier baserade på motprestation. En tjänsteadel och inte en bördsadel. Adeln värjer sig och de utnyttjar brodern. Det hjälper inte att Erik snabbt tillfrisknar och visar prov på större dådkraft en någonsin tidigare, hans öde är beseglat. Hans 'onda genius' Jöran Persson, prästsonen[7] låter sig inte mutas och driver igenom restriktioner och avslöjar stämplingar. Men kungen förmår inte att göra vad varje maktmänniska tvingas eller snarare njuter av att göra. Nämligen söndra och härska. Han tillåter en enad front att bildas, en front som inbördes hade många motstridande intressen. Men Erik var ingen instinktiv maktmänniska, han var en intellektuell med principer.

Vansinnet då? Detta är ett faktum som är svårt att komma förbi. Han var uppenbarligen under sin tid som regent vansinnig, och bara det faktum att han kunde övervinna detta och återigen ta initiativet är anmärkningsvärt. Man börjar undra hur det egentligen stod till med vansinnet? Dokumentationen är tyvärr alltför fragmentarisk för att vi skall någonsin kunna helt utreda detta. Kungens vansinne tillhör myten som spunnits kring honom, lika oskiljbar som ärtsoppan. Carlqvist betvivlar inte vansinnet, men han pekar dock på att samtliga de skrifter ur kungens hand som överlevt pekar på en rationell person vid sinna sinnes fulla bruk. Eventuella undantag skulle i så fall vara spåren av de sista åren i sin fångenskap. Men vem skulle inte ha blivit tokig för mindre.

Carlqvist passar även på att avliva myten om den hjärtegoda Karin Månsdotter. Hon var en ung vacker kvinna som instinktivt förstod det sociala spelet. När kungen kastades i hålan så föraktade hon honom. (Man skall inte överdriva en tonårings sinnliga kärlek för en trettioåring. Makten må ha gjort honom härlig, men utan denna vad var han? En belastning.) Att hon var honom otrogen får anses vara belagt, något annat skulle ha varit

[7] I en tid när präster normalt skulle leva i celibat, vore tecken på det motsatta skandalöst

smått perverst.

Boken är tjock och stundvis mycket tradig. Författaren redovisar i detalj alla sina argument och källor, och tar ofta för säkerhetens skull om sina argument ett par tre gånger. Man tvivlar inte på författarens nit och flit, ej heller på hans skarpsinne. Det finns ingen anledning att antaga, bara för att stilen stundtals kan synas ärevördig, att han är mindre skicklig än en historiker av facket att bedriva sina källhistoriska undersökningar. Dock det är ett almännt känt faktum att det oftast inte råder några problem att finna stöd för en viss tes. Det svåra är att få teserna att stå pall för motangrepp. Det är därför i en rättegång en sak betraktas från två sidor. Och den seriöse vetenskapsmannen försöker alltid motbevisa sina teser. Kan de verkligen vara sanna? Således hjälper det inte att författaren i sådan detalj presenterar sina argument eftersom det bygger på källor som läsaren inte kan kontrollera. Vad säger källor som författaren inte presentera, eller källor som förekommit? Mina invändingar är av principiell natur, jag är annars mycket sympatiskt inställd till författarens teser och slutsatser. Sammantaget leder det till att man skummar igenom långa avsnitt. Vem fan kan hålla reda på alla dessa namn och släktskapsförbindelser? Visst om man skall utröna ett konspiratoriskt förlopp så måste man gå till väga systematiskt, betrakta nästan varje kombination, följa steg i kedjan, för att sedan börja om igen. Det är inte så mycket som att lägga pussel, som att spela shack, och författaren lär dessutom vara just en entusiastisk shackspelare. En kortare bok hade varit ypperlig[8]. Dock må jag tillstå att för en icke-historiker av facket så gav boken en uppfattning av omfattningen av det befintliga källmaterialet. En och annan källa är förkommen med hopp att återupptäckas på avvägar, dock så förväntar man sig inte att nytt material, eller lusläsning av befintligt, skall väsentligen förändra de stora dragen i bilden av kungen.

November 14, 2005

[8] Och i själva verket utgår boken från en ursprunglig essä skriven drygt femton år tidigare